

Анализ на „Тютюн“ от Димитър Димов

16.12.2019, 02:26 ч.

АНАЛИЗ НА „ТЮТЮН“ ОТ ДИМИТЪР ДИМОВ

1. СЮЖЕТЪТ И ХУМАНИТАРНИТЕ ТЪРСЕНИЯ НА ВРЕМЕТО

Романът „Тютюн“ описва събития, случили се в един сравнително кратък исторически период – от началото на 30-те години на 20. век до 1945 година. В течение на тези петнайсетина години се проследяват два паралелни процеса. Единият е свързан с личните съдби на двамата главни герои – Борис Морев и Ирина. Доколкото обаче тяхната история е преплетена с цялостния общественно-политически живот на страната, анализът на техния личен успех и падение позволява да се изследват и **движещите сили**, определящи националната съдба. Вторият процес, с който се занимава романът, е **конфликтът** между света на труда и света на капитала. Този сблъсък довежда до историческата промяна, обикновено представяна като победа на по-справедливия обществен строй над стария – несправедлив и експлоататорски. Колкото и да са преплетени тези две основни линии в романовия сюжет, те в голяма степен са и автономни, защото се подчиняват на две различни художествени логики.

Проследяването им изисква разгръщане на широка панорама на българския живот. От една страна, линията за **възхода и падението** на Борис и Ирина налага да се проследи животът на героите като пример за разпадане на устойчивите родови и обществени ценности: изчерпване на родовата енергия, изостряне на обществените конфликти, замяна на устойчивите ценности с един съмнителен морал. А като се вземе предвид и фактът, че историята на търговския успех на Борис се развива на фона и в пряка зависимост от един голям световен сблъсък, преориентирал целия стопански и политически живот на България по посока на хитлеристка Германия, кръгът от събития и герои, изграждащи тази сюжетна линия, нараства до възможно най-широки граници. В тях виждаме както представители на по-старите поколения – Чакъра, Редингота, Костов, Фон Гайер, така и хора от поколението на младите – освен Борис и Ирина тук са поредица герои, чиято морална характеристика е подчертано съмнителна – Зара, Бимби, барон Лихтенфелд.

Втората сюжетна линия, тази, която ни въвежда в описанието на **класовия сблъсък**, също изисква широка панорама от герои и събития. Тук в центъра ще се появят голямата стачка на тютюнорботниците, партизанското движение и антихитлеристката съпротива, класовият сблъсък на всички равнища – от всекидневните социални контрасти до обхваналата целия свят война. В тази сюжетна линия героите са ясно разграничени на „наши“ и „врагове“, макар че не липсват и някои интересни случаи на вътрешни противоречия и конфликти, показани най-вече чрез нееднозначните образи на Фон Гайер и Стефан Морев.

В началото романът ни въвежда в атмосферата на малкия провинциален градец, живеещ по устойчиви правила. Животът се подчинява на патриархалните ограничения, сред които модерността пробива трудно. Именно тези ограничения пред живота на отделния човек, особено ако той е по-амбициозен, провокират желанието на двамата главни герои да излязат извън

регламентираното пространство и да приемат житейските предизвикателства. **Завръзката** в сюжетната линия на индивидуалния успех настъпва при срещата на Борис с Мария и татко Пиер. Напълно в духа на традиционните приказни сюжети героят спечелва уважението на бащата и се оженва за дъщерята, с което извършва главоломен скок от социалното дъно към социалния връх. Само че, за разлика от приказните сюжети, където този скок е показан на финала, тук той се случва в началото на историята. Вместо най-напред да преодолее трудните изпитания, а сетне да получи наградата, героят първо е награден, а след това трябва да се доказва. И в процеса на доказването се проваля. Преобърнатата сюжетна последователност означава и преобърната житейска логика, водеща до разпад не само на традиционните ценности, но и на всяка ценностна система въобще.

Романовото действие върви по двете паралелно протичащи сюжетни линии. **Първата** от тях, проследяваща доказването на Борис и правото му да получи наградата, стъпка по стъпка води до неговото падение, защото при всички изпитания, които животът и политиката поставят пред него, той не успява да защити никоя ценност – нито в личния си живот, нито в обществения. И това е така, защото Борис се е превърнал в хазартен играч, маниакално преследващ миража на парите и успеха. Мираж, който поглъща всичко ценно, което един човек може да реализира в живота си. При Ирина развитието е подобно, въпреки някои разлики. Тя не е обсебена като Борис от златния мираж на „Никотиана“, дълго се съпротивлява на повърхностните съблазни, но в края на краищата се предава.

Втората сюжетна линия също се развива по своята закономерна логика. Постепенно от нея отпадат всички персонажи, които не се вписват в рязкото и категорично класово противопоставяне, за да останат само епопейните герои в чист вид, представени най-ярко от Павел Морев – водача и героя на победоносната общност на „нашите“.

По времето, в което „**Тютюн**“ излиза, за основна се приема **епопейната** линия – романът трябва да покаже закономерния разпад на стария свят и победата на новия. Всички тогавашни критики към автора са мотивирани от желанието тази линия да се очертае още по-ясно. В тази посока е и авторовата преработка. Днес обаче проблемите, свързани с **моралните избори** на героите, са много по-значими. Къде и в какво бъркат двамата главни герои в преследване на мечтите си за личен и социален успех? Кои са основните ценности, които трябва да управляват човешкия живот? Каква е връзката между индивидуалния избор на човека и съдбата на цялата общност? Как трябва да се действа в условията на криза? Тези и още много други въпроси, които „**Тютюн**“ поставя, са валидни както за времето от преди повече от половин век, така и днес. Отговорите на тези въпроси в голяма степен определят житейската съдба и на съвременните хора. Поставяйки се на мястото на някой от героите, ние можем да си представим как бихме постъпили в сходни обстоятелства, какъв морален и житейски избор бихме направили, за да реализираме мечтите си, без да загубим човешкото в себе си.

2. КОНФЛИКТЪТ КАТО СБЛЪСЪК НА ЦЕННОСТИ

В 1951 година, когато „**Тютюн**“ излиза от печат, не може да става и дума за съмнение, че основният конфликт в романа е между **труда** и **капитала**. Свидетелство за това са обсъжданията в Съюза на писателите, както и многобройните рецензии. Димитър Димов в своето защитно слово също не се разграничава от този възглед. Затова е разбираемо, че всички участници в дискусиата

се обединяват около препоръката този конфликт да бъде изведен още по-ясно и по-красноречиво. 260-те страници, които писателят добавя, преследват именно тази цел.

Ако обаче четем романа не през призмата на класовата борба, а малко по-близо до неговата собствена природа, ще забележим, че конфликтът между труда и капитала, който безспорно присъства, не е единственият, около който се изгражда художественото внушение на творбата. Както критиката на времето правилно отбелязва, двамата главни герои – Борис и Ирина – не са типични представители на буржоазията, за да може чрез тяхната съдба да се илюстрира закономерният крах на капитализма. А и още нещо. Ако това беше единственият конфликт в творбата, тогава повествованието би трябвало да се изгради само около преките сблъсъци между епическите противници. Такива са законите на жанра епопея. Разказът за съдбата на Борис и Ирина обаче води в друга посока. И тя е свързана преди всичко с мотивите, които ги движат, с ценностите, които преследват, с действията, които предприемат.

В началото и двамата са обхванати от един и същи стремеж – да се измъкнат от задушната атмосфера на малкия провинциален градец, където животът им е обречен на дребно еснафско съществуване. И този техен копнеж е напълно разбираем. Все пак става дума за млади, модерно мислещи и чувстващи хора, които не се примиряват с това, което съдбата им е отредила. И пътят, който избират, също е правилен – Ирина иска да учи медицина, а Борис – да стане силен играч в златоносния тютюнев бранш. Дори и начинът, по който се случва неговото издигане – чрез сватбата с „царската“ дъщеря, също е разбираем. Все пак татко Пиер и Мария харесват Борис заради нещо истинско – неговата воля, интелигентност, решителност, способност да си поставя големи цели и да ги постига. Всички тези качества са важни за човека от всяка епоха и от всяка обществена прослойка. Проблемите обаче започват, когато Борис, а заедно с него и Ирина, попадат в златния капан на „*Никотиана*“. С течение на времето за Борис вече няма нищо по-важно от това „*Никотиана*“ да печели, да се развива успешно. В името на тази цел той е готов да жертва всичко, дори и Ирина, изпращайки я съвсем съзнателно в ръцете на Фон Гайер. А това поведение вече не е разбираемо от гледна точка на нормалните човешки ценности.

Основен двигател за действията не само на Борис, но и на много от другите герои в „*Тютюн*“ са *парите*. Но парите са само знак за стойност, но не и истинска стойност. До този извод са стигнали още древните в мита за цар Мидас, който пожелал всичко, до което се докосне, да се превръща в злато. Така и станало, но когато поискал да яде и пие, умрял от глад, защото златото нито се яде, нито се пие. Превръщането на парите в *самоцел* е обичайна за хората самоизмама. Гонейки единствено и само печалбата, Борис постепенно се превръща в хазартен играч, за когото целият живот е игра. Той е готов да заложи в нея всичко. И ако ставаше дума само за собствената му съдба, бихме си казали, че решението си е негово, а трагедията му – частен случай. Проблемът обаче е, че от хазартното поведение на Борис зависи съдбата на цялата държава – нейното обвързване с каузата на хитлеристка Германия, попадането ѝ в недопустимо голяма зависимост само и единствено от износа на тютюн. Оказва се, че грешният избор на Борис не е и не може да бъде само негова лична работа.

Идейният свят на романа „*Тютюн*“ е изграден около този конфликт – конфликтът между *истинските и фалшивите ценности* – който разрушава живота не само на онези, които са допуснали грешката, но и на цялата страна. Погледнат от тази гледна точка, и сблъсъкът между труда и капитала изглежда по друг начин. Защото става дума не за противопоставяне на две сили

– добра и зла – а за една по-сложна ситуация, предизвикана от факта, че целият национален живот е организиран според правилата на хазартната игра. В този конфликт са жертвувани традиционни за българина ценности като семейството и нацията, поставени в прекадена зависимост от класовия сблъсък. По този начин логиката на художника Димов се оказва по-проницателна от примитивната социологическа логика на марксистките идеолози. Затова „Тютюн“ не е само илюстрация на класовата борба, разбрана по марксистки, а е пълноценна художествена творба, успяла да се докосне до истински човешки проблем.

3. ГЕРОИТЕ НА РОМАНА КАТО МЯРА ЗА ЧОВЕШКОТО

Видяхме вече, че сюжетът на „Тютюн“ е из-граден чрез преплитането на два модела: **епически**, при който светът категорично е разделен на „наши“ и „врагове“, и **приказен**, където героят преминава през изпитание, за да се докаже и да заслужи наградата. Персонажната система на романа се изгражда в съответствие с тези два модела.

Епическият модел разпределя героите в два ясно очертани лагера. В единия са представителите на „нашата“ общност, които социалистическият реализъм иска да утвърди като положителни герои. Тук влизат всички представители на работническата класа и нейните водачи. В епоса обаче ролята на юнака – водач и защитник на общността – е много важна. В „Тютюн“ за нея претендират няколко души: Макс Ешкенази, Стефан Морев, Динко и Павел Морев. С развитието на сюжетното действие повечето от тях отпадат от състезанието. Макс – защото не съумява да се откъсне от интелегентските си илюзии и от копнежа по упадъчната красота на миналото. Стефан, защото не успява да победи самолюбието и егоизма си. Динко, който изглежда най-подходящият претендент – защото не може да се освободи от пагубната си страст към Ирина. Единственият, който успешно преминава през всички изпитания – не се поддава на съблазни, не се отклонява от линията на партията и води общността към победа – е Павел. Затова точно него романът утвърждава като **новия положителен герой**.

От другата страна са „враговете“. И тъй като романът разказва за победата на комунизма над капитализма и фашизма, в тази роля влизат представителите на капиталистическата олигархия и немците. Проблемът е в това, че Борис Морев и Ирина трудно се вписват в този прост и ясен модел. Да, Борис е най-мощният капиталист. При описанията на работническия бит, следващи епическия модел, той е на страната на потисниците. Но както отбелязва тогавашната критика, той не е типичният капиталист. А Ирина не е типичната представителка на буржоазията. И това е така, защото функциите на тези герои са подчинени не на логиката на епопеята, а на **психологическия роман**, следващ модела на приказката – разказ за издигането и падението на героя, идващ от социалните низини, който благодарение на умението си да преминава през изпитания се издига до върха на обществената пирамида.

Борис и Ирина не са типични образи от гледна точка на социалистическия реализъм, изискващ всеки герой да се разглежда като представител на някоя обществена класа. Фактът, че Борис и Ирина прескачат от една класа към друга, създава сериозни затруднения пред това тълкуване, защото в епоса подобни социални размествания са немислими. В епическия модел всеки герой има своето веднъж завинаги определено място в обществото. За модела на психологическия роман обаче те са много типични герои – хора, изправени пред **изпитания**, за чието преодоляване е нужно да се направи **избор**. Съдбата на героите зависи от това какъв е

техният избор и как той повлиява върху живота на цялото общество. Спомняме си, че реалистичният роман на Балзак изграждаше героите си според тази логика.

В началото на романовото действие двамата герои са представени като млади хора, произхождащи от скромни семейства, които мечтаят да си изградят пълноценен и смислен живот. Този стремеж е напълно оправдан. Пътищата, които са избрали, също са добри – и двамата са готови да положат усилия в учене и работа, за да постигнат мечтите си. Неочаквано обаче съдбата ги поставя пред избор – в градчето пристига Спиридонов, собственикът на най-голямата тютюнева фирма, пред когото Борис успява да разкрие необикновените си качества. Освен това Борис спечелва вниманието и на умната, но болнава Мария, дъщерята на Спиридонов. Така в един миг, още преди да е преодолял изпитанията, Борис получава наградата в лицето на царската дъщеря, а след две години и самото царство – мощната тютюнева фирма „Никотиана“. Дошлото от нищото младо вълче се проявява като ловък и успешен търговец. Проблемът е в това, че **целите**, които си поставя, са погрешни.

Тези цели се определят от парите. А те не могат да заменят любовта, семейството, щастието. В един разговор с Борис главният експерт на фирмата Костов произнася следната знакова реплика: **„Никотиана“ е само куп злато. А златото няма никаква стойност, ако не се превърне в човешко щастие.**“ Борис обаче не разбира това. Той е хазартен играч, преследващ само **печалбата**. В нейно име е готов да жертва дори любовта си – почти насила натиква Ирина в ръцете на Фон Гайер, което видяхме в глава 16-та. А за да издържи на бясното темпо, прибегва до стимулиращия ефект на алкохола, който в края на краищата го съсипва. Но големият проблем при сгрешения избор на Борис идва от факта, че неговите решения не засягат само него. „Никотиана“ заема огромна част от икономиката на България по онова време. От нея зависят съдбите на милиони хора, а дори и на цялата държава, защото заради интересите на олигарсите държавата е въввлечена във война – нещо, което също видяхме в 16-та глава. Така въпросът за обърнатата с главата надолу скала на ценностите се превръща от личен в обществен.

Проблемът на Ирина е същият. За разлика от Борис, тя не преследва единствено парите. Напротив, дълго се съпротивлява на изкушенията на светския живот, поддържа професионалната си квалификация, стреми се да живее с достойнство. Но желанието ѝ да остане на върха на обществото, където според вътрешното ѝ убеждение е единственото достойно място за красавица като нея, също се оказва грешен избор. В глава 16-та станахме свидетели как тя прави този избор. И тук Костов е този, чиято реплика обобщава ситуацията: **„Ти ще наредиш живота си много добре, защото почна да търгуваш.**“ Само че и Костов греши – доброто нареждане на живота не се изразява само в удобства, светски блясък и пари. Въпросът за истинските неща, заради които си струва да се живее, отново остава открит. И при Ирина погрешно поставените цели са това, което я довежда до обществен и личностен крах, завършил със самоубийство.

Съдбите на двамата главни герои са определени не от класовата битка, а от битката им със себе си и с житейските модели, които следват. Според догматичната критика това е слабост на романа – критикът Пантелей Зарев казва, че Димов, вместо да покаже борбата между стария и новия свят, занимава читателите с любовните похождения на Ирина. Днес обаче именно тази страна на романа е ценна. Защото поставя вечни въпроси, на които хората от всяко поколение трябва да отговарят.

4. ОБРАЗЪТ НА СВЕТА, СЪЗДАДЕН ОТ РОМАНА

Както и при изграждане на персонажната система, двойственият модел на романа се отразява и в начина, по който се изгражда образът на света. Епическият модел изисква светът да се представи като пространство на **битка** между „нашия“ юнак и чудовището, заграбило всички жизнени блага. Във втора глава на романа, която е била и първият отпечатан откъс от него под името „Тютюнев склад“, светът е представен именно така. „**Никотиана**“ е „**допотопно чудовище**“, в чийто търбух са затворени робите на труда, лишени от въздух, светлина и човешко достойнство. За да се победи чудовището, „нашата“ общност трябва да влезе в пряк двубой с него. И това се случва стъпка по стъпка в целия роман: тютюневата стачка, нелегалните борби, партизанското движение, войната. Накрая се стига до победа и до пълно тържество на „нашите“ над враговете.

Но този прост и ясен модел, за който копнее догматичната критика, е твърде недостатъчен за целите, които си поставя „Тютюн“. Моделът на психологическия роман трябва да покаже света не като място на пряк епически сблъсък, а като място на изпитание. Нужно е да се обрисова цялата сложност на живота – различни обществени прослойки, различни интереси, различни ценностни системи, водещи хората към различни морални избори. Оказва се и че в лагера на „враговете“ има хора, като стария Барутчиев и Костов, които държат на истинските стойности и не могат да се примирят с хазартната алчност на парвенютата, водещи страната към провал. В лагера на „нашите“ също има както умни и прозорливи хора като Макс Ешкенази, така и самовлюбени егоисти като Стефан или озлобени и отчаяни хора като Спасуна. Между двата лагера стоят още много персонажи, които са буквално между чука и наковалнята. Епосът не се интересува от съдбата на подобни казуси, но за психологическия роман те са много важни. Най-красноречивият пример е Чакъра – бащата на Ирина. Съдбата го е поставила на границата между традиционното и модерното общество, между интересите на капитала и тези на труда. В ролята си на полицаи той трябва да осигурява обществения ред. Но това е възможно само когато повечето хора изповядват едни и същи ценности. Когато обаче светът е така непримиримо разделен, когато не е ясно коя точно е ценността, която трябва да се защитава, става страшно. По силата на службата си Чакъра следва да брани интересите на капиталистите, които мрази, защото са развъртели дъщеря му – нещо недопустимо за традиционния морал. Така този почтен човек е смазан от конфликта между истинските и фалшивите ценности.

Друга важна особеност в образа на света, който романът създава, е неговата всеобхватна **широта**. За да може личната драма на героите да изпъкне като обобщение за протичащите обществени процеси, тази драма трябва да се разиграва не просто на фона, а в центъра на обществения живот. Затова романът е длъжен да изгради колкото се може по-пълна картина на живота не само в рамките на България, но и на целия тогавашен свят с неговите икономически кризи, идеологически сблъсъци, войни и жестока разполовеност. При създаването на обобщена картина много важна е ролята на **разказвача**, както и на гледната точка, от която той обяснява света. А разказвачът в „Тютюн“ е много активен – той не само показва какво се случва, но го и коментира, оценява, представя дори скритите мисли на героите. И това се прави, за да се открият скритите механизми, които движат живота на обществото. Защото романът не е просто огледало, отразяващо видимата част от действителността, а е и анализ, стремящ се да проникне в дълбочина. И точно тук напред излиза задължителният за онова време метод на

социалистическия реализъм. Скритите механизми на общественото развитие са показани през гледната точка на марксистката философия на историята – всеки факт, всяко действие, всяка мисъл дори се оценяват от тази позиция, чийто изразител е разказвачът. Както в първа, така и в шестнайсета глава виждаме неговата активна роля – той обяснява както вътрешните мотиви, определящи действията на героите (**„Малко любов“ – помисли той иронично. Думата „малко“ го накара да се усмихне студено на себе си. Той измерваше всичко в количество.**“), така и хода на световната история – особено впечатляващ в това отношение е краят на глава 16-та, който чрез последователно нарисувани микрокартини от първия ден на войната иска да постигне обобщение за съдбовния сблъсък, пред който е изправен светът.

Много важна за постигане на художествените обобщения в романа е и символичната роля, която играе **тютюнът**. Този продукт не е избран случайно, за да се представи някакво капиталистическо производство. Тютюнът притежава някои важни характеристики, които го правят представителен за внушенията, които романът иска да постигне.

На първо място, тютюнът е най-важната експортна стока на България по онова време. В някои години неговият дял надвишава половината от целия износ на страната. Това означава, че влиянието му върху българската икономика е огромно. И затова интересите на тютюневите олигарси определят съдбата на цялата държава. По аналогия със съвременните **„бананови републики“** можем да определим България от онова време като **„тютюнево царство“**.

Другата важна характеристика на тютюна е в неговата специфика като стока. За разлика от житото, той не е жизненонеобходим. Неговото потребление е проява на излещество, на лукс, той е вид наркоза. Производството и потреблението на тютюн имат само една цел – печалба чрез използване на човешките слабости. Не животът, не храната, не земята интересуват тютюневите капиталисти, а само парите. В света на **„Тютюн“** това са **„лесните пари“**, към които се стремят не предприемачите, които искат да създадат нещо трайно, а **„играчите“**, **„хищниците“**, привлечени от бързия **„удар“**. Затова парите на „Никотиана“ не могат да донесат щастие, а са в основата на **ценностния хаос**.

В същото време тази луксозна стока, която не е свързана пряко с жизнените потребности, не може без участието на човека. Качеството на тютюна зависи в много голяма степен от вкуса и опита на майсторите, които го отглеждат и преработват. В този смисъл тютюнът играе ролята на посредник между анонимния и абстрактен свят на капитала и модерното производство от една страна, и света на човека, от друга. Изследвайки проблемите около производството, манипулацията и търговията с тютюн, можем да проследим едновременно и човешкия свят, и света на капитала. Затова символичната роля, която играе тютюнът в света на романа, е толкова значима. От една страна, той е показан като разрушител на всичко човешко, но от друга страна е свързан с усета, с майсторството, с големите възможности на човека.

Така, комбинирайки исторически достоверно описание на света със символни обобщения и с разказвачески коментари, представящи обществените отношения от гледна точка на комунистическата идеология, романът създава образ на епохата, в който **исторически конкретното** и **човешки универсалното** взаимно се допълват и обясняват.

5. МЯСТОТО НА „ТЮТЮН“ В КУЛТУРНАТА ИСТОРИЯ

Перипетиите около романа **„Тютюн“** определят не само неговата съдба, но и цялото

развитие на българската литература през следващите десетилетия. Тази история е много странна – един общонароден скандал на практика канонизира първото произведение на социалистическата литература. Всъщност случаят „Тютюн“ налага основния модел на българската култура от социалистическия период. Според този модел властта канонизира някое литературно произведение заради едно нещо, а хората го четат заради друго – най-вече заради съдбите на героите. Това двойствено и в голяма степен лицемерно поведение се налага като устойчива норма. Всяко новопоявило се произведение, ако притежава художествени качества, се обявява от властта за „наше“, дори и ако това съвсем не е така. По този начин се избягва рискът да се отхвърлят качествени творби, което би дискредитирало властта в очите на обикновените читатели. За да проработи успешно тази практика обаче, са нужни целенасочени усилия, провеждани основно чрез критиката и образованието. Книги като „Тютюн“ влизат в училище, поднесени чрез удобен за властта идеологически прочит. Това, разбира се, изкривява грубо смисъла и посланията на тези произведения. За да се прочете едно добро произведение в съответствие с неговия истински смисъл, се изискват не само култура на четене, но и умение да се откриват и отхвърлят лъжливите идеологически тълкувания. А това често не е по-силите на обикновения читател.

След края на социалистическия период „Тютюн“ се върна към своя оригинален вид. Но не това е най-важното. Много по-важно е, че въпросите, които този роман повдига, се оказаха напълно в съответствие с проблемите, пред които се изправи българското общество от края на 20. век: и проблемът за лесните пари, и този за ценностната система, управляваща житейския избор на хората, и този за ценностния хаос, както и за яростните противопоставяния между различни интереси, маскирани като идеологически сблъсъци. Нищо от това не ни беше спестено. Затова романът „Тютюн“ ще продължи да бъде една важна за българското общество книга, показваща на всеки свой читател, че му предстои да премине изпитания и да взема решения, за които трябва да е готов. Иначе може да настъпи крах – не само личен, но и обществен.